

Sibirya'daki Özbekler: Sibirya Buharalıları ve XVI.-XIX. Yüzyıllarda Ticari Faaliyetleri

Uzbeks in Siberia: Siberian Bukharans and Their Commercial Activities in 16th-19th Centuries

Sümevra ÜNAL¹

¹İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: S.Ü. 0000-0002-2120-3478

ÖZ

XIV. yüzyılın sonunda Şeybani Han'ın 1700 askeri ile birlikte yola çıkan 300 şeyh Türkistan'dan İrtiş kıyılarına geldi. Bunlar Sibirya'daki ilk Buharalılarıdır. Amaçları İslam dinini ve kültürünü Sibir Tatarları arasında yaymaktır. Sibirya Buharalıları olarak adlandırılan bu kişilerin bölgeye yerleşme süreci ve akıbetine dair en önemli başvuru kaynakları Miller, Katanov ve Ziyaev'dir denebilir. XVIII. yüzyılda 10 yıllığına Sibirya topraklarına gidip zengin bir veri koleksiyonuyla ve eşsiz bir arşiv ile geri dönen ünlü tarihçi G.F. Miller, *Sibir Hanlığı'nın Tasviri* adlı eseriyle Sibirya Buharalılarından ilk söz edenlerdendir (Miller, 1750). Miller'den 150 yıl sonra Katanov, *Şeyh Bahaddin'in Müridlerinin Batı Sibirya Gayri Ruslarına Karşı Verdiği Dini Mücadele Hakkında* (Katanov, 1904) adlı el yazmasının (Tobolsk'ta) *Kazan Üniversitesi Ders Notları* adıyla bir tercümesini yayınlamıştır. Burada bahsedildiğine göre Şeybani Han'la birlikte İrtiş kıyılarına gelen şeyhlerin ve askerlerin çoğu, yerli halkla savaşırken ölmüştür. Kalan üç kişi ise yerli nüfusa İslam'ı ve ibadetlerini öğretmeye başlamıştır. Böylelikle Sibirya Tatarları arasında İslam, XV. yüzyılda yayılmaya başlar. Türkistan'dan Sibirya topraklarına gelen bu yerleşimciler, aynı zamanda Türkistan'dan bölgeye gelen "ilk" göçmenlerdir. Bu bildirin odak noktası Türkistan topraklarından Şeybani Han'ın askerleri ile göçüp günümüzün Güney Sibirya topraklarına yerleşen Türkistanlıların zamanla bölgede kalıcı hale gelişi ve kendilerine tanınan ticari haklardır.

Anahtar Kelimeler: Sibirya Buharalıları, Sibirya, Türkistan, Ticaret, İmtiyazlar

ABSTRACT

At the end of the 14th century, 300 sheikhs who'd set out with 1,700 of Shaybani Khan's soldiers came to the shores of Irtys from Turkestan. These were the first Bukharans in Siberia. Their aim was to spread the religion and culture of Islam among the Siberian Tatars. Miller, Katanov and Ziyaev can be stated as the most important reference sources regarding the settlement process and fate of these people known as the Siberian Bukharans. Famous historian G. F. Miller went to Siberia for 10 years in the 18th century and returned with a rich collection of data and a unique archive; he was one of the first to talk about the Siberian Bukharans in his work *Description of*

Başvuru/Submitted: 19.05.2021 **Kabul/Accepted:** 25.08.2021

Sorumlu yazar/Corresponding author: Sümevra Ünal (Doktora Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye, E-posta: sumeyraunal1992@gmail.com

Atıf/Citation: Ünal, S. (2022). Sibirya'daki Özbekler: Sibirya Buharalıları ve XVI.-XIX. yüzyıllarda ticari faaliyetleri. Korkmaz, F. (Ed.), *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s. 1095-1112). <https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.073>

the Siberian Khanate. 150 years after Miller, Katanov published a translation (in Tobolsk) of Sheikh Bahaddin's manuscript, *About the Religious Struggle of the Disciples of Sheikh Bahaddin Against the Non-Russians of West Siberia*, under the name Kazan University Lecture Notes. According to what is mentioned here, most of the sheikhs and soldiers who'd came to the shores of Irtysh with Shaybani Khan had died while fighting with the locals. The remaining three began to teach the local population about Islam and its worship. Thus, Islam began to spread among the Siberian Tatars in the 15th century. These settlers had come to Siberia from Turkestan and were also the first known immigrants from Turkistan to the region. This paper focuses on how the Turkestan people who'd migrated from the Turkestan lands with Shaybani Khan's soldiers and settled in today's Southern Siberian lands, settled permanently in the region over time as well as the commercial rights that had been granted to them.

Keywords: Siberian Bukharans, Siberia, Turkestan, Trade, Concessions

Giriş

Türkistan'ın İran, Afganistan, Rusya gibi büyük ülkelerle eski çağlardan beri yakın ticarî ve kültürel bağları bulunmaktadır. Yüzyıllarca süren etkileşim, bu ülkeler arasındaki kültürlerin birbiri ile temas etmesine ve kaynaşmasına vesile olmuş, zaman zaman göçlere zemin hazırlamıştır. Zamanla ticarî ve diplomatik ilişkilerin ötesine geçilmiş ve Türkistan'ın mezkûr ülkelerle doğrudan teması için göçler başta olmak üzere farklı etkenlerin tesiriyle fırsatlar doğmuştur. Bu açıdan yüzyıllar içerisinde şekillenen ve gelişen Rusya-Türkistan ilişkilerinin temeli bu göçler sayesinde atılmıştır denebilir. Diğer yandan Türkistan ile Rusya ilişkilerinin yakınlaşması ve gelişmesinde Kazan, Astarhan ve Sibirya hanlıklarının Rusya'nın eline geçişinin önemli rol oynadığı öne sürülebilir. Rusya topraklarında Batı Sibirya, Astarhan ve Orenburg'da gelişen ticarî ilişkilerin sonucunda önemli sayıdaki Buharalı ve Taşkentli sakinin Rusya topraklarına yerleştiği görülmektedir. Bu yerleşimciler Çarlık döneminden başlayan çeşitli imtiyazların ve muafiyetlerin teşvikiyle, Türkistan'ın Rusya tarafından işgalinden önce Rus vatandaşlığı almışlardır ve Rusların ticarî, siyasî, iktisadî ve kültürel nüfuzunun Türkistan'a yayılmasında önemli işler gerçekleştirmişlerdir. Sibirya'ya ilk göçle gelen Türkistanlıların Rusya-Türkistan arasındaki diplomatik ve ticari ilişkilerdeki etkisini fark eden Rus hükümeti, daha çok Türkistanlıyı bölgeye çekmeye karar vermiştir. Özellikle Sibirya başta olmak üzere Rusya'nın eteklerine yapılan davetlerle XVIII. yüzyılın sonlarında Buhara ve Taşkent'ten gelen yerleşimci sayısı 20 binin üzerine çıkmıştır (Ziyaev, 1968, s.3).

Rusya'da Türkistan'dan, özellikle Buhara ve Taşkent'ten Sibirya'ya göçen Özbeklere 1730'lardan beri, Türkistan'ın hangi şehirden geldikleri önemsenmeksizin "Buharalı" deniyordu. Ancak bunlar arasındaki Taşkentliler, Rusya ile gün geçtikçe artan ilişkilerdeki etkin rolü bakımından ayrılmaktaydı. Bu ayrım Rusya'nın Sibirya hattına yerleşmesi ve iç-dış ticaretin başlaması ile daha net hale gelmiştir. Bundan dolayı Türkistanlılar için genel bir ad olarak "Buharalılar" ve "Taşkentliler" adı kullanılmıştır. Sibirya'daki yerli halk ise bu kişilere "sart" adı da vermektedir (Ziyaev, 1968, s. 4).¹

Sibirya Buharalılarının Bölgeye İlk Gelişi

Bildirimizde "Buharalılar" adı ile devam edeceğimiz Türkistan halkının Sibirya'ya geliş nedenlerini ve geliş sürecini inceleyerek konuya girmeyi doğru buluyoruz.

XIV. yüzyılın sonunda Şeybani Han'ın 1700 askeri ile birlikte yola çıkan 300 (Katanov'a göre 366) şeyh Türkistan'dan İrtiş kıyılarına gelmişti (Tomilov, çev. 2013, s. 118; Katanov, 1904, ss. 21-22). Bunlar Sibirya'daki ilk Buharalılarıdır. Amaçları İslam'ı ve İslam kültürünü Sibir Tatarları arasında yaymaktır. XV. yüzyılda Batı Sibirya'nın güney kısımları Ebulhayr'ın yönetimindeki Özbek devletinin kapsamındaydı. Buranın meskun halkı (Özbekler) zamanla İşim ve Tobolsk arasındaki araziye işgal etti. Sonrasında Tümen'i ele geçirerek burayı, göçen Özbeklerin başkenti yaptılar (Tomilov, çev. 2013, s.119). Sonraki yüzyılın ortalarına dek Batı Sibirya'ya Özbek göçü devam etti. XV. yüzyılın ikinci yarısında Tümen Hanlığı'nda Şeybani Han hüküm sürüyordu ve bölgede Tatarlarla birlikte Buharalılar da yaşıyordu. XV. yüzyılın

1 Bartold, Kaşgarlı Mahmut'un ve Balasagunlu Yusuf'un (Yusuf Has Hacip) sart kelimesini "tüccar" anlamında kullandıklarını bildirmektedir. (Barthold, II(1), 1963, s. 460).

sonlarında Özbeklerden kopmak isteyen Taybugalar mücadeleye girişse de Özbekler, Sibirya Tatarlarının topraklarında kendilerinden başkasını istemiyordu. Bu yönde Küçüm'ü destekleyerek Sibirya'nın Şeybani hanedanlığına geçişini sağladılar. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Küçüm'ün Sibirya'yı alışı, Buharalılar için yeni bir devrin başlangıcı oldu (Tomilov, çev. 2013, s.119). İlk geliş XV. yüzyılda başlamış, göçler XVI. yüzyılda teşviklerle de hız kazanmıştır ancak en büyük göç Türkistan hanlıklarının Rusların eline geçmesi ile olmuştur. Çok sayıda Buharalı Tomsk'a, Tümen'e, Tara'ya, Tobolsk'a gelerek yerleşmiştir (Miller, I, 1999).

XVI. Yüzyılda Türkistan'dan Sibirya'ya Göçlerde Küçüm Han'ın Etkisi

Sibirya'ya göçleri anlamak için Türkistan'ın XVI. yüzyılın sonlarındaki durumuna bakılması da gerekmektedir. Buhara Hanı Abdullah Han, Özbek topraklarının birleştirilmesi ve merkezî bir devletin kurulması adına istikrarlı bir mücadele vermekteydi. Bedahşan, Kulyab ve civarını, ardından Horasan'ın Meşhed'e kadar olan büyük bir kısmını, Herat'ı ve günümüz Türkmenistan'ının güneybatısını ve merkezî Merv'i fethetmişti. 1593 yılında Harezm'i de ele geçirerek Türkistan'da güçlü bir devlet kurdu. Bu dönemde Hanlık gerek siyasî gerekse ekonomik bakımdan ciddi bir gelişme kaydetmişti. Buhara, Taşkent, Semerkant ve Ürgenç şehirleri, Türkistan'ın en büyük ticarî merkezleri haline gelmişti. XVI. yüzyıl kaynakları 1588-1591 yıllarında Buhara'da 50'den fazla zanaat kolunun varlığına delalet etmektedir. Bu zanaat kolları arasında halı dokumacılığı ve diğer el sanatları Türkistan'ın farklı şehirlerinde ve kırsalda ön plana çıkmaktaydı (Ziyaev, 1968, s.6). Abdullah Han döneminde yükselen zanaat iç ve dış ticaretin gelişiminde önemli rol oynuyordu. XVI. yüzyılda İngiliz seyyah Jenkinson² "*dış ticarete özellikle İran, Hindistan ve Rusya ile ekonomik ve siyasî bağların varlığından, Hindistan, İran, Rusya ve çeşitli ülkelerden ticaret kervanlarının Buhara'da her yıl düzenlenen bir ticarî panayırın varlığından*" söz etmektedir. "*Bu panayıra Hintlilerin, Türkistanlıların başlarına sardıkları ince beyaz kumaşların yanı sıra giysi dikiminde kullanılan pamuklu kumaş türlerini de getirdiklerine, karşılığında ham deri, bunun ayrıca köle ve at satın aldıklarına değinir. İranlılar da pamuklu, ipekli, keten kumaşlar getirmektedir. Karşılığında ham deri ve Rus mallarının yanı sıra farklı milletlerden köleleri satın almaktadırlar. Ancak kumaş almazlar çünkü kumaşı, Suriye'den, Halep'ten ve Türkiye'den almayı tercih etmektedirler. Ruslar ise Buhara'ya ham deri, koyun postu, yünlü kumaş, ahşap tabaklar, atlar için gem ve semer satmaya ve karşılığında buradan pamuktan mamul çeşitli ürünler, cins cins ipekli ve diğer türden kumaşlar almaya gelir.*" (Rubinşteyn, 1937, s.187; Jenkinson, I, 1900: xxii, 136 vd.; Seredonina, 1884, ss.52-53).

Jenkinson'un bahsettiği dönem Abdullah Han'ın yönetiminin başlarıdır. İlerleyen dönemde Buhara Hanlığı'nın gelişmesi ve güçlenmesi ile orantılı olarak başta Rusya olmak üzere ticaret yapılan ülkeler ile Türkistan arasındaki ilişkiler artmış, koşullar iyileşmiştir.

2 Anthony Jenkinson, İngiltere'nin yeni pazar arayışında görevli olarak (Hazar ötesi toprakların ticarî potansiyelini araştırmak) Rusya'ya, oradan da Çar IV. İvan'ın izni ile Moskova Şirketi Genel Müdürü sıfatıyla Türkistan'a gönderilmiştir (Küpeli, 4(1), 2012).

XVI. yüzyılın ilk yarısında Taybugalar ile Şeybaniler arasında, Şeybanilerden Küçüm'ün³ iktidarı ele geçirmesi ile sonlanan bir mücadele söz konusuydu.⁴ Sibiryaya uzun zamandır Türkistan'ın önemli bir pazarıydı. Türkistan'da ve diğer doğu ülkelerinde Sibiryaya'nın kürklerine büyük ihtiyaç vardı. Aynı şekilde Türkistan'ın ticaret ve zanaat çevreleri de Sibir Hanlığı'ndaki konumlarını güçlendirmek istemekteydi. Bu sebeplerden ötürü Sibir Hanlığı'nın gücü Taybugaların eline geçince, siyasî ve ticarî bağlar kopma tehlikesine girdi ve Türkistanlı tüccarlar arasında ciddi endişeler yarattı. Küçüm Han bu tüccarların da yardımıyla Tatar Hanı Yadigar'ı öldürerek iktidara geldi. Bu olayda Abdullah Han'ın da rolü vardı (Miller, I, 1999, s. 205).

Küçüm, 1563'te Buhara'dan büyük bir orduyla gelerek Sibir Hanlığı'nı ele geçirdi. Yanında Buhara'nın ve Ürgenç'in önde gelen kişileri vardı. Bu kişiler ayrıca Buhara Hanlığı'nda, yönetimde sözü geçen kişilerdi. Küçüm Han, Buhara'da özel bir elçilik kurdu ve Abdullah Han'dan, İslam'ı güçlendirmek adına Sibiryaya bir dinî heyet göndermesini istedi. Cevaben 1572 yılında, din adamlarından oluşan bir heyet Buhara ve Ürgenç'ten Sibiryaya doğru yola çıktı. İkinci kez dinî bir heyetin ayrıca askerî yardımın talep edilmesi üzerine Abdullah Han Buhara'dan bir heyet gönderdi.⁵ Kısacası, Küçüm Han Buhara Hanlığı'nın iktidar çevrelerinin direkt katılımıyla İslam'ı yaymaya ve bölgedeki varlığını güçlendirmeye çalıştı.⁶ Küçüm'ün Türkistan ile yakın ilişkiler kurma çabası, Kazan ve Astarhan hanlıklarının Rusya tarafından ele geçirilmesi ile izah edilebilir. Eski gücünü kaybeden Sibir Hanlığı Rusların derine inmesi tehdidi yüzünden Türkistan ile ittifak kurmak niyetindeydi. Bu eğilim iki bölge arasındaki ticaretin gelişmesine vesile oldu (Ziyaev, 1968, s.9).

Öte yandan 1581'de Yermak'ın birliklerinin Küçüm'ü yenerek başkenti ele geçirmesi, Buhara'yı ticarî açıdan tekrar telaşa düşürmüş olacak ki, Yermak'ın öldürülmesi için Buhara ve Küçüm Han tarafından bir tuzak hazırlandı. Böylece 1584 yılında Yermak, Vagay Nehri civarında Buharalı tüccarlar ve Küçüm Han'ın ordusu tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü. Fakat Yermak'ın öldürülmesine rağmen Küçüm Han İsker tahtını geri alamadı ve İşim Nehri taraflarına geri çekilmek zorunda kaldı. Nitekim İsker tahtını Küçüm Han'dan önce ele geçirmeyi başaran Seydak⁷ ise, ancak 1587 yılına kadar iktidarda kalabildi. Ruslar, 1587 yılında Tobolsk şehrini kurarak Seydak yönetimindeki Sibir Hanlığı'na tamamen son vermesinden

3 Ebulgazi'den atıf yapan Atlasi, Küçüm'ün soyunu şu şekilde vermektedir: “Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han, onun oğlu Şeyban Han, onun oğlu Bahadır Han, onun oğlu Cuci Buka, onun oğlu Badakul, onun oğlu Mengü Timur, onun oğlu Bikkundu Oglan, onun oğlu Gali Oglan, onun oğlu Hacı Muhammed Han, onun oğlu Mahmute Han, onun oğlu Opak Han, onun oğlu Toluk Han, onun oğlu Şamay Sultan, onun oğlu Uraz Sultan, onun oğlu Bahadır Sultan. Bunlardan Mahmute Han'ın oğlu Murtaza Han, onun oğlu Küçüm Han.” Kısacası Küçüm, 13. kuşaktan Cengiz'e bağlıdır (Atlasi, çev. 2016, s.49).

4 Küçüm'ün saltanatından çok önce Sibir Hanlığı, Özbek hanlıklarının yöneticilerinin dikkatini çekmekteydi. Muhammed Şeybani döneminde, Buhara ve Ürgenç'in dinî önderlerinin vasıtası ile Batı Sibiryaya bir sefer düzenlenmişti. Muhammed Şeybani İslam'ı bölgedeki Tatar nüfusu arasında yayarak siyasî nüfuz sağlamayı, aynı zamanda Sibiryaya ile Türkistan arasında ticareti geliştirmeyi hedeflemekteydi. (Seleznev, Selezneva ve Veliç, 2009, s.34-5).

5 Ziyaev'in aksine Miller, Küçüm'ün yardım istediği kişinin babası Murtaza olduğunu, bu talep üzerine Murtaza'nın, büyük oğlu Ahmet Giray'ı, bir Ahund, pek çok asker ve mollayla Sibiryaya gönderdiğini bildirir (Miller, I, 1999, s.194; Fişer, 1774, s.97). Yani Ziyaev'in dediği gibi Küçüm Han, Buhara Hanı Abdullah'tan direkt yardım istememiştir.

6 Bu Küçüm Han iktidarının en dikkat çekici noktasıdır denebilir. İslam'ın tebliği için Buhara'dan Sibiryaya gelen şeyhlerin birçoğu şehit olmuştur. Bu kişiler adına o zamandan bu zamana halen anma töreni yapılır. (Miller, I, 1999, s.194). Atlasi'nin bildirdiğine göre İslam'ı tebliğ için Türkistan'dan gelen din adamları, “puta tapan” yerli halk tarafından öldürülmüş, böylelikle İslam dininin Sibiryada yayılışı sekteye uğramıştır (Atlasi, çev. 2016, s.61).

7 Seydak, Sibir Hanı Bekbulat'ın oğludur. Taybuga soyundan gelir. Babası Küçüm Han tarafından öldürülünce ilk olarak Buhara'ya kaçmış, daha sonra ise Küçüm Han'ın yanına gelerek ordusunda yer almıştır (Topsakal ve Mecnun, 2021, s.27).

sonra şehircilik hareketlerini hızlandırdı. Böylece Batı Sibiry'a da birbiri ardınca kurulan şehirler aracılığıyla Rusların bölgede yürüttükleri askerî faaliyetler 1598 yılında Küçüm Han'ın da sonu oldu. Bununla birlikte, Türkistan'ın yönetici çevreleri bu durumdan son derece rahatsızdı (Topsakal ve Mecnun, 2021, s.28).

Sibir Hanlığı'nın Ardından Türkistan ile Bağlar

Sibiry'a'nın Moskova'ya geçmesi ile bölgede Rus yerleşimi ve beraberinde bölge sakinleri ile Ruslar arasında kültürel ve ticarî etkileşim başlamış oldu. XVI. yüzyılın son yıllarında Sibiry'a bölgesinde Tümen (1586), Tobolsk (1587), Tara (1594) gibi büyük şehirler kuruldu. Rus devleti, devletin eteklerinde ihtiyaç duyduğu ticarî ürünleri temin etmekte güçlük çekiyordu. Bu nedenle Sibiry'a'nın Türkistan bölgesinin mallarına ihtiyacı vardı. 1590'larda Sibiry'a'dan Rus çarına, Türkistan'la ticaret yapılması talebiyle bir dilekçe gönderildi (TSGADA SSSR, *F.131*, D.1, L.13 [akt. Ziyaev, 1968, s.11]). 1595'de Moskova hükümeti, bölge yetkililerine Buhara ve Nogay tüccarlarının Taru'dan, Tobolsk'tan herhangi bir engel olmadan geçişini ve gümrüksüz ticaret yapmalarının sağlanmasını emretti. Sonraki yıl Tümen'e gönderilen bir başka emre göre yerel idarenin, Türkistan'dan gelen malların miktarını, türünü ve değerini tespit etmesi ve bunları Moskova'ya bildirmesi söylendi. Moskova hükümeti Sibiry'a üzerinden Türkistan ile götürülecek elçilik faaliyetlerine büyük önem veriyordu. Tara'daki Türkistan elçilerine ihtimam gösterilmesi, istek ve önerilerinin dinlenilmesi ve Moskova'ya iletilmesi emredildi (Miller, I, 1999). Türkistan hanları da Rusya ile ticari ve siyasi ilişkileri güçlendirmek taraftarıydı. Böylece Rusya'nın Sibiry'a'yı ilhakına ve bölgenin Buhara Hanlığı ile siyasî durumunu baltalamasına rağmen ticarî çıkarlar üstün tutuldu ve Türkistan şehirleri ile ticarî faaliyetler artarak devam ettirildi.

XVII. yüzyıla gelindiğinde Türkistan'ın siyasî hayatında büyük değişiklikler meydana geldi. Abdullah Han hükümeti 40 yıl süren mücadelenin ardından Han'ın ölümü ile düştü. Güç, Astarhanlıların eline geçti. Şeybani hanedanının varlığı son buldu (Bahruşin, 1947, ss. 82-84). Buhara ve Hive hanlıkları arasında da kanlı mücadeleler baş gösterdi. Astarhan hanedanı zamanında feodal çözülme devam etti ve münferit Özbek temsilcileri gücüne güç kattı. Aynı yıllarda İranlı, Kazak ve Kalmuk akınları ve devlet içindeki ayaklanmalar o kadar yoğunlaştı ki tüm topraklar yağmalandı, göçmen istilasından muzdarip halk yerini terk etti ve farklı yönlere dağıldı. Yerli nüfus bir de yerli yöneticilerin baskısından rahatsızdı. İtaatsizlik edenler şiddetle cezalandırılıyordu.⁸ XVII. yüzyılda Hive birlikleri defalarca Buhara'ya saldırmış ve nüfusu yağmalamıştı. Hive Hanlığı'nın kendisi de Kalmuk ve Kazak istilalarından rahatsızdı. Hanlığın içinde bulunduğu huzursuz durumdan dolayı halkın bir kısmı Mangışlak'a, diğer bir kısmı da Kazak bozkırlarına ve Maveräünnehir'e gitti (Bahruşin, 1947, s.103).

XVIII. yüzyılda da Buhara ve Hive hanlıkları iç çekişmeler ve göçebe istilası ile harap haldeydi. 1723'te Kalmuk istilasına uğrayan Kazaklar Maveräünnehir'e sefer düzenledi. Yoksul

8 Buna örnek olarak Taşkent'i alan Buhara Hanı İmamkulu Han'ın oğlu İskender'i bölgeye vali ataması ile baş gösteren olaylardır. İmamkulu Taşkent'ten ayrılır ayrılmaz ayaklanmalar başlamış, vali atanan şehzade öldürülmüştür. İmamkulu, oğlunun intikamını almak için Taşkent'i ele geçirerek "kan atının üzengisine ulaşana kadar" halkı kıyacağına yemin etmiştir. Bir aylık kuşatmanın ardından Taşkent alınmış ve Buharalılar bölgede kadın erkek, çocuk yaşlı gözetmeden tüm nüfusu katletmiştir. Kıyımın dozu öyle artmıştır ki İmamkulu'nun kendi komutanları bile Han'dan bu zulmü durdurmasını istemiştir. Han bu talep üzerine durmuştur. Bkz. (Ziyaev, 1968, s.12).

ve aç Kazaklar, kibitkalarını⁹ ve hayvanlarını alarak Semerkand vilayetine geldi. Burada hiçbir direnişle karşılaşmadan Zerefşan Vadisi'ni tahrip ettiler, yağmaladılar. Bölge nüfusu güvenli bölgelere kaçtılar, birçoğu yolda ya açlıktan ya da Kazaklar tarafından ele geçirilerek öldü (Bahruşin, 1947, s.117).

XVIII. yüzyılda Nadir Şah'ın iktidarı döneminde Buhara ve Hive hanlıklarına çeşitli saldırılar düzenlendi. Yüzyılın ortalarında kuzey Fergana'yı yağmalayan Kalmuklarla şiddetli savaşlar yaşandı. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Taşkent'te iç birliğin sağlanması ve Rusya ile bağların pekiştirilmesi ile Yunushoca önderliğinde bağımsız bir hükümet kuruldu (Ziyeaev, 1968, s.13). Ancak feodal üretim tarzını benimsediği kabul edilen üç Türkistan hanlığında da Han hükümeti temsilcilerinin keyfliği, tüccarlara ağır vergiler yüklemekle kalmayıp, aynı zamanda hazinenin masraflarını karşılamak için yasadışı hareketleri, el sanatları endüstrisinin ve ticaretinin gelişimini olumsuz etkiledi.

Bahsedilmesi gereken önemli noktalardan biri XVIII. yüzyılın başında Buhara ülkesinde meydana gelen devalüasyondur.¹⁰ Devletin iflasını önlemek için madeni paranın değeri düşürüldü. Bu durum karşısında tüccarlar isyan çıkardı, dükkan kapattı, Han'ın sarayını bastı. Buna rağmen vergi tahsildarlarının ve devlet adamlarının keyfliği devam etti. Türkistan'da bunlar olurken Rusya'da ise aksine yerli sanayi ortaya çıkmıştı, üretici sınıf güçlenmişti. Ancak Rusya, Avrupa ülkelerinden gerisindeydi. Çünkü Rusya, ekonomik ve siyasî durumun etkisi altındaki serfliği yasal olarak kaldıran en son Avrupa ülkesiydi.¹¹ Bu durum "kapitalist ilişkilerin" büyümesine yol açtı. Böylece Özbek hanlıklarında üretici güçlerin gelişimi daha zor koşullarda ve yavaş ilerleyebildi. Aynı dönemde Rusya'da ekonomik, siyasî ve kültürel hayatın gelişmesi için daha elverişli bir ortam oluşmuştu.

Sibirya'da Buharalı Yerleşimleri ve İmtiyazlar Tanınması

Sibiryalı tüccarların Asya ile tek bağlantısı Çin üzerinden değildi. Aynı zamanda Buhara, Hive ve Semerkand kervanları bölgeye Türkistan'dan, Çin'den, İran'dan, Hindistan'dan ipek, sırmalı ipek kumaş, baharat, yağ ve halı getirmekteydi. Tara, Tobolsk, Tümen ve Tomsk gibi Kırgız bozkırları ile sınır kasabalarının da Rusların, hepsini Türkistanlı tüccarlar olarak adlandırdığı önemli sayıda Buharalının yerleştiği görülmekteydi (Forsyth, 1992, s.114).

9 Kibitka; Türklerdeki kebit, kibit kelimesinden gelir, Arapçada "kubbat" olarak geçer. Göçebe halkların yaşadığı taşınabilir ev, keçeden çadırıdır. Türkistan ülkelerinde, geleneksel tipteki (kerpiçten ya da ham tuğladan) küçük evlere verilen addır. (Kuznetsov, 2000, s.426).

10 Buhara Hanlığı'ndaki ağır ekonomik kriz karşısında Ubeydullah Han, hazinenin durumunu iyileştirmek için, ileride ciddi parasal sıkıntılara yol açacak bir yola, "para reformuna" gitti. Bütçe açığı, hazinenin başkentteki zenginlerden topladığı paralarla kapatıldı. Bu borçları karşılayacak fon olmadığından devletin iflasını önlemek için, 1708-1709 arasında düşük değerde (bir tenge'nin ¼ değerinde) gümüş paralar piyasaya sürüldü. Yüzlerce tüccar, zanaatkar ve küçük esnaf zarar ederek dükkan kapattı. Halk arasında özellikle alt sınıf oldukça zor duruma düştü. Her sınıftan insan, sonunun ne olacağını düşünmeksizin saraya yürüdü. Han, tüccarlara "hazinenin" iflas etmemesi için dükkanların tekrar açmalarını emretti. Ancak bu önlem genel öfkeyi yatıştırmadı. Artan memnuniyetsizlik dalga dalga yayıldı ve ciddi bir huzursuzluğun fitilini ateşledi... (Bahruşin, 1947, s.92).

11 XIX. yüzyılda toplum yapısının değişimi ile serfliğin devam etmesi artık mümkün değildi. O zamana dek çıkan köylü isyanları bu sürecin zeminini hazırlamıştı. II. Aleksandr'ın olası yeni ayaklanmaları önlemek adına yaptığı reformlardan biri 4 yıllık hazırlık süresinin ardından 1861 kararnameyi ile serfliğin kaldırılması olmuştur. Yeni düzende köylüler toprak köleliği anlamına gelen serflikten kurtulmuş, bağımsız bireyler haline gelmiştir. Bu özgürlük başlarda iktisadî özgürlüğü nitelememektedir. Köylüler arazi sahibi olabilmekle birlikte topraklar yine çiftlik sahiplerine aittir. II. Aleksandr'ın bu reformu ile 22 milyona yakın köylü özgürlüğüne kavuşmuş, bu kararname Aleksandr'a kurtarıcı anlamında "osvoboditel" unvanını kazandırmıştır (Kurat, 1987, s.340).

Rusya ile Türkistan arasındaki ekonomik ve siyasî bağların gelişmesi ile iki taraf birbirini daha iyi tanıdı. Rusya'nın Türkistan'ın "güvenliğini sağlayan" güçlü bir merkezî devlet oluşu, Türkistanlı tüccarların ve feodal beylerin Rusya'ya yönelmesine yol açtı. 1598'de Hive şehzadesi Muhammed Kulu, Çar Boris Godunov'un Tatarlara karşı seferine katıldı. 1622'de Hive şehzadesi Afgan, Moskova'ya geldi, Çar Mihail Fedoroviç'ten Hive tahtını kardeşlerinden almak için kendisine yardım etmesini istedi. Karşılığında da Hive'nin tüm tebaasını Rus vatandaşlığına geçireceğine söz verdi (Jukovskiy, 1915, s.18). Buna benzer bir olay muhalif feodallerden oluşan Harezmi'nin ileri gelenlerinden bir grup kişinin 1700'de Hive Hanlığı'nı Rus vatandaşlığına kabul etme talebi ile I. Petro'ya başvurmuşlardı. Üç yıl sonra Petro bir kararname ile Hive'nin vatandaşlığını onayladı ancak gerçek hayatta uygulamadı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kalmuk göçebelerinin "boyunduruğu" altındaki Türkistan, Rus hükümetine bir mesaj iletti. Bu, Buharalıların, Majestelerine tabii olmaya hazır olduğunu bildiren bir mesajdı. Mektupta ayrıca, Rusların Kalmuklarla savaşa girmesi halinde 80 bin asker gönderileceği sözü de verilmekteydi. 1739'da Türkistan'da bulunan Ruslara göre halk, Kalmuk zulmünden kurtulmak için Rusya'ya göçmek istemekteydi. Bu konu hakkında bildirenlerden biri 1745'te Taşkent'i ziyaret eden Rus tercümandır. Bu kişi Buharalıların, Batı Sibirya ve Rusya'nın diğer bölgelerine yerleşme yöneliminde olduğunu aktarmıştır (Ziyaev, 1968, s.18).

Buharalılarının ilk yerleşim yerleri, Küçüm Han dönemindeki Sibir Hanlığı zamanlarına dek uzanmaktadır. Bölgeye gelen din adamlarından, askerî personelden ve tüccarlardan oluşan Buharalılarının çoğu, hanlığın tasfiyesinden sonra anavatanlarına döndü. Bu konuyla ilgili olarak F. Miller, birçok Buharalının Küçüm ve Ahmet Giray ile birlikte gelişinin, düşünüldüğü gibi bu halkın Sibirya'ya yerleşmesinin başlangıcı olduğunu yazmıştı. Ancak ilk gelenlerin ardında sadece az sayıda torun kaldı. Tobolsk, Tara, Tümen ve Tomsk şehirlerinde yaşayan Buharalılarının çoğu, atalarının Sibirya'ya çok daha sonra, Rusya iktidarı zamanında taşındığını söylemektedir.

XVIII. yüzyılın başında Kalmuk seferi sırasında Sibirya'ya yerleşen Buhara'nın büyük tüccarları, ele geçirilen Buharalı köleleri de fidye ile satın alarak yanlarına yerleştirdi. Rus yönetimi de bu durumu memnuniyetle karşıladı. Sibirya'ya yerleşenler, Türkistan'a gidiş gelişlerinde Rusya'yı överek anlatınca, Batı Sibirya'ya yeni göçler başladı. 1740'ta 79 Buharalı, kendi toprakları olacak köyler satın aldı. 1789'da Taşkentliler, Sibirya yerel yönetimine, Taşkent ve Buharalılarının Sibirya'ya nakledilmesi ve yerleştirilmesi ile elde edilecek faydaları sıralayarak, Rus vatandaşlığına kabul edilmelerini rica etti (Arhiv Gosudarstvennogo Soveta, I, 1869, s.264 [akt. Ziyaev, 1968, s.20]). Hükümet bunu olumlu karşıladı, hatta Taşkent halkının cami yapmasına dahi izin verildi. Ancak Kalmuk Hanı Galdan Çirin'in Tobolsk'taki elçiliğe gönderdiği mektupta buradaki Buharalılarının ana vatanlarına geri dönmelerini talep etmesi ve Sibirya'nın yerli halkı tarafından da aynı şeyin istenmesi ile 1736'da 153 Türkistanlı aile Kalmuklara iade edildi. Ancak bu ailelerin Sibirya'ya göçüp geldikleri ve geri gönderilmek istendikleri topraklar artık Zengar'ın tasarrufundaydı (TSGADA SSSR, *Sibirskaya Gubernskaya Kantselyariya*, D.15, L.2 [akt. Ziyaev, 1968, s.21]). Yani Han'ın Buharalılarının "anavatanına" iadesi talebi, aslında kendisine verilmeleri talebiydi. Bu durum, Buharalılarının Rus hükümetine şiddetli biçimde isyanına neden oldu. Ataları, Rus hükümetinin gücüne inanarak topraklarını Türkistan'da bırakıp gelmiş ve Sibirya'da yerleşerek yararlı işler yapmıştı. Onların ifadesi ile

Buhara toprakları hiçbir zaman Zengar hâkimi Galdan Çirin'e ait olmamıştı. İade edilen aileler Tobolsk'ta, Çar'ın "himayesinde" kalarak, daha önce hiç meskun olmadıkları "Zengar topraklarına"¹² gitmek istemiyordu. Türkistanlıların Çar'a mektubunda ayrıca, Rus hükümetinin Buharalılara verdiği ayrıcalıklar da özetlenmişti. Kalmuk Hanı'nın talepleri Buharalıları o kadar endişelendiriyordu ki Petersburg'a bir temsilci göndererek Rus hükümeti ile doğrudan iletişim kurmak istediler. Hükümet Buharalıların isteklerine olumlu yanıt verdi ve temsilcilerinin başkente gitmesine izin verdi. Tobolsk'un yerel yönetimi de Buharalıları Kalmuklara teslim etme talimatı verdi. Böylelikle Rus hükümeti sempati kazanarak daha çok "Buharalıyı" Sibiryaya'ya çekmeyi deniyordu. Ancak 1736'da Buharalıların bir kısmı Türkistan'a geri dönmüştü, bunun nedenlerinden biri de sıla hasretiydi (Ziyeaev, 1968, s.24).

Sibir Tatarları arasında "özel konuma" sahip hale gelen iki grup vardı. Bunlardan ilki, Tümen'de ve Tara'da yaşayan, Rusya ve Türkistan arasında bağlantıyı sağlayan tüccar ve zanaatkar Buharalılardı. Bunlar medeniyetleri ve Çar'a bağlılıkları ile Sibir Tatarları arasında göze çarpıyorlardı. Arap ve İran edebiyatını biliyorlar, sadece orta işçi sınıfının çekirdeğini değil ayrıca Buhara ve diğer İslam kültür merkezleriyle de kültürel teması sağlıyorlardı. Sibir Tatarları arasındaki diğer bir ayrıcalıklı grup ise, bölgelerindeki sosyal ve dinî Rus baskısından kaçmış olan Kazan ve İdil'den gelenlerdi (Forsyth, 1992, s.120).

Tara; Sibiryaya ve Türkistan arasındaki iletişimin en önemli noktasıydı. Büyük bir Buharalı nüfusa sahip Tara'da, Müslümanlar ile Ruslar arasındaki anlaşmazlık, Büyük Petro'nun "Çar'a bağlılık yemini edilmesi" kararı ile daha da kızıştı. Rusların, Asya uyruklulara dolayısıyla Türkistanlılara uyguladığı boyun vurma ve kazığa oturtma gibi cezalandırmalar sıradan hale gelmişti. 500 evin yıkılması ile büyük bir isyan patlak verdi (Forsyth, 1992, s.121).

Sibiryaya Yerleşen Buharalıların Rus Vatandaşlığı Alması

Önemli bir nokta da Sibiryaya gelenlerin Rus vatandaşlığına kabul edilmesidir. Vatandaşlık almak isteyen kişi, önce başvuru yapıyordu. Hükümetin Türkistanlıların Sibiryaya yerleşmesine izin vermesi ile Tobolsk, Tara ve Tümen'de Buharalı yerleşim yerleri oluşmaya başladı. Devamında gönüllü olarak Rus vatandaşlığı almak isteyenlere vatandaşlık da verildi. İkamet ettikleri yerlere göre buralara "Tobolsk Buhara Yurdu" ve "Tümen Buhara Yurdu" gibi isimler verdiler (Ziyeaev, 1983, s.26). Örnek olarak Ziyeaev'den alıntılanan arşiv belgesinde geçen, 1788'de Sultanhoca Muhamedov adlı bir Taşkentlinin vatandaşlık başvurusundaki İmparatoriçe Yekaterina'ya yönelik sözleri ilgi çekicidir. Taşkentli, İmparatoriçe'ye "1788'de ticaret yapmak için Taşkent'ten Rusya'ya geldiğini, burada Majestelerinin Türkistan'dan gelenlere nasıl ayrıcalıklar verdiğini görünce Rus vatandaşı olmak istediğini" bildirmektedir. Taşkentliyi cezbeden, Türkistanlıların bölgede konut inşa ederken engelle karşılaşmaması, tarım arazisi verilmesi, serbest ticaret yapabilmeleri ve kolay vatandaşlık verilmesidir (Tobolskiy Gosudarstvennyy Arhiv, F.341, Op.1, D.15, L.2 [akt. Ziyeaev, 1968, s.23]). Eski Eserler Merkezi Devlet Arşivi'nde (TSGADA) yer alan ve birçok benzerine rastladığımız bir dilekçeye göre Nemanganlı T. Niyazov, Petropavlovsk'a yerleşmek istemektedir ve bir dilekçeyle İmparatoriçe'ye başvurmuştur. Yine bu minvalde başka bir örnek ise 1791 yılında Bazarbay Niyazmuhamedov adlı bir

12 Buharalılar, Galdan Çirin yönetimini tanımadıkları için bu şekilde niteliyorlar.

Türkistanlı'nın Tobolsk'ta yaşama izni almak, vatandaşlığa geçmek ve ticarî haklar elde etmek talebiyle II. Yekaterina'ya yazdığı dilekçedir. (Tobolskiy Gosudarstvennyy Arhiv, F.341, Op.2, D.177, L.2 [akt. Ziyayev, 1968, s.24]).

Bahsi geçen dönemde Türkistanlıların Sibiryaya hattına, özellikle Tobolsk'a yerleşimleri devam etmiştir. Rus hükümetine vatandaşlık talebi ile dilekçe yazan her Türkistanlı dilekçesinde doğum yerini ve neden Rus vatandaşı olmak istediğini açıklamaktadır. Bu dilekçelerde Türkistanlılar genellikle Türkistan'da Kırgız göçebelerinin saldırısı ile esir alındıklarını, topraklarını bırakıp Rusya'ya kaçmak zorunda kaldıklarını, Rusya'daki yaşam ve ticaret koşullarının kendileri açısından oldukça cazip olduğunu, daha önceden bölgeye gelmiş olan akrabalarının yanına yerleşmek arzusunda olduklarını belirtmekteydiler. Dilekçeleri olumlu yanıtlanan kişilerin Rus Devleti'ne bağlılık yemini etmeleri gerekmekteydi. Hükümet tarafından hazırlanan yemin metni, Özbekçeye tercüme ediliyordu ve Buharalılar da yerel yönetimin temsilcileri önünde bu metni okuyarak yemin ediyordu. XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıl başına dek Türkistan'dan bölgeye yerleşenler genelde bekarlardan oluşan irili ufaklı gruplardı. Bunlar Tobolsk, Tara, Tümen, Tomsk, Semipalatinsk, Petropavlovsk ve Üst Kamenogorsk'a yerleşmişti (TSGİA KazSSR, F.338, Op.1, D.9,16 vd. [akt. Ziyayev, 1968, s.25]).

Kısaca yerleşim için Buharalı tüccarların ve göçmenlerin neden özellikle Tomsk ve Tobolsk bölgelerinin tercih ettiğine değinirsek; bölgenin coğrafi durumu burada önemli etkindir diyebiliriz. Hem Türkistan'dan ulaşımın kolay oluşu hem arazinin ticarete bağımlı ekonomiyi desteklemesi buna sebeptir. Radloff, Tobolsk için "çalılıkların ve bataklıkların böldüğü muazzam çam ormanlarına sahip, ziraatın ve hayvancılığın zor olduğu arazidir" der. Burada yerli nüfusun iskânı vardır ancak çok azdır. Ormancılık, avcılık ve balıkçılık başta gelen geçim kaynaklarıdır. Tomsk da Tobolsk'a benzer özellikler gösterir. İklim şartları ve sık ormanlar Tomsk'un genel kisvesidir. Ancak alçak düzlüklere sahip Tobolsk'tan farklı olarak burada dağ tepelikleri mevcuttur. Zirai olarak Tobolsk'a göre nispeten daha elverişlidir ve ulaşım da nispeten daha kolaydır. Bundan dolayı "muhacirlerin" ve tüccarların, Tomsk'a gelişi ve yerli halkla karışması daha kolay olmuştur (Radloff, I, 1954, s.20-21).

Tara şehrinin gelişimi, Tobolsk ve Tomsk'tan geçen yollar ve ticaret kervanlarının her yıl geldiği Buhara, Taşkent ve Çin ticaretinde bir "takas noktası" olması nedeniyle Batı Sibiryanın ticarî hayatında önemli rol oynamıştır ("İstoriya Tari", 2022).

Sibiryaya Buharalıların, bölgenin yerlileri ile ilişkilerine dair, konuyu sınırlandırmak açısından ayrıntılı bilgi verilmeyecektir. Buharalılara verilen ticarî imtiyazlar bölümünde halkın, yönetime ilettiği dilekçelerden bahsedilmiştir. Buradan genel manada, bölgenin Rus ve gayri Rus tüccarlarının zarar ettiğinden dolayı bölge halkının Buharalılara verilen ayrıcalıklardan ve muafiyetlerden memnun olmadığı anlaşılmaktadır. Şneyder'in konu hakkındaki sözlerini aynen aktarmak uygun düşecektir: "*Buharalılar, Tatarlardan ayrı köylerde yaşar. Tatarlarla birlikte yaşayanları da vardır ancak bunlar köyde sadece 2-5 aile kadardır. Buharalıların fizyolojik tipleri düzenli yüz hatları ve siyah saçları ile Türkistan'ın güzel, sıradan insanlarıyla aynıdır, bu bozulmamanın nedeni Buhara nüfusunun, büyük yurtlarda bir arada yaşıyor olmasıdır. Ancak zamanla dillerini ve kabile özelliklerini unutmuşlardır. Buharalılar ve Tatarlar*

arasındaki ilişki her zaman dostane değildir. Çünkü Buharalılar, Tatarları daha az kültürlü bir millet olarak görür ve kendilerinin XVIII. yüzyılda ticarete yaptıkları hizmeti hatırlatarak kendilerini “onurlu” kişiler addederler. İki halkın toprak mülkiyeti durumuna bakılırsa, Tatar köylerinde yaşayan Buharalılar, arazi tahsis hakkına sahip olmayan, sadece kiralayabilen kişilerdir. (Şneyder ve Yadrintseva, 1928, s.61).

Buharalıların Sibiryâ’daki Ticarî Faaliyetleri ve İmtiyazları

XVI. yüzyıldan XIX yüzyılın ilk yarısına dek Türkistan-Rusya ilişkileri; İdil bölgesi (Astrahan ve Nijniy Novgorad panayırı), Ural (Orenburg ve Troitsk) ve Batı Sibiryâ olmak üzere üç yönde gerçekleşmekteydi. Rus hükümeti Türkistan ile yakın iş birliği taraftarıydı. Özbek hanları da ticaret ve zanaat çevrelerinin çıkarlarını gözeterek Rusya ile ticareti güçlendirmek için önemli adımlar attı. Bununla birlikte, feodal parçalanma ve kervan soygunları ticaretin düzenli gelişimini büyük ölçüde engelledi. Rus hükümeti, Türkistan hanlıkları ile ticareti geliştirmeye yönelik önemli tedbirler almıştı. Bunun en bariz örneği Sibiryâ üzerinden yapılan ticarete karışımıza çıkmaktadır. İleride örneklerini göreceğiz.

Rusya’nın Türkistan, Kaşgar, Hindistan ve Çin ile arasındaki ticarî akışı sağlayan Türkistanlı tüccarlara mümkün olan tüm imtiyazlar sağlandı. Türkistan’dan Batı Sibiryâ topraklarına göçmenlerin yeniden yerleştirilmesi teşvik edildi. Bütün bunlar Sibiryâ’nın yerli nüfusuna çeşitli malların tedarik edilmesinde değil, aynı zamanda her iki ülke halkının bir araya gelmesinde ve tanışmasında önemli bir rol oynadı. Rus hükümeti, ticareti teşvik ederek siyasî hedeflerin peşinden gitti. Türkistan ile ticaret XVI. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başta Tobolsk, Tara, Tümen ve Tomsk’taki bölgelerde yoğunlaşmış, ilerleyen zamanda İrtiş hattı da bu ticaretin odak noktalarından biri olmuştur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Türkistanlı tüccarlar özellikle İrtiş hattı ve İrbit panayırında ticaret yapabilir hale gelmiştir (Ziyaev, 1983, s. 3).

XVI. yüzyılın sonunda Buharalılar gümrüksüz ticaret yapıyordu ancak bu karar daha sonra iptal edildi. Yine de alınan vergiler önemsiz miktardaydı. Rus hükümeti Buharalıları Sibiryâ’ya çekmek için mümkün olan her kolaylığı gösterdi ve 1644 tarihli Çar kararnamesine göre Tobolsk’a Buharalıların “yabancı olmaları” sebebiyle vergiye tabi tutulmadıklarını bildirdi (TSGADA SSSR, *F. Sibirskiy Prikaz*, Stolbets No. 134, L. 198 [akt. Ziyaev, 1968: 26]). Buharalılar ile bölgedeki Tatarların toprakları arasında rahatsızlık oluşmaması için önlemler aldı. Aynı yıl Buharalıların Sibiryâ’dan Kazan’a ve Astarhan’a, Arhangelsk’e ve Rusya’nın diğer şehirlerine seyahat etmek için bir kararname çıkardı. 1686’da bu kararname tekrar onaylanarak yerel makamlara yeniden bildirildi. XVII. yüzyıl boyunca Buharalılar Sibiryâ nüfusu içerisinde ayrıcalıklı bir konumdaydılar. XVIII. yüzyıl başında hükümet Buharalıların imtiyazlarının sınırlandırılması gerektiğini düşünerek kişi başı vergi olarak yılda ekilmiş bir desyatın¹³ başına 5 altın yani 15 kopek, ürün vermiş desyatın başına 10 altın ödemelerini emretti. Buharalıların ödemesi gereken bu vergi diğer toprak sahiplerinden alınan vergiye göre bariz şekilde azdı. Örneğin Rus köylüsünün desyatın başına ödemesi gereken nakdî obrok¹⁴ 9-10 altındı yani bir

¹³ 2.400 metrekareye eşit Rus arazi alanı ölçüsü. Metrik sistemin tanınmasından önce kullanılan kulaç veya 1.09 hektar (Kuznetsov: 2000, s.254).

¹⁴ Obrok; köylülerin toprak sahibine yiyecek veya nakit para olarak ödemek zorunda oldukları haraçtır (Kuznetsov: 2000, s.684).

Rus, bir Buharalının ödediği verginin iki katını ödüyordu. 1701 kararnamesinde Buharalılara tanınan diğer ayrıcalıklar muhafaza edildi. Bunlar arasında Tobolsk ve diğer şehirlerde yaşayan Buharalıların kiralanmış, satılmış ve ipotek edilmiş toprakları kullanabilmesi, hiçbir vergi ödmeden ve zorunlu hizmet altına girmeden yaşaması, böylelikle Rus vatandaşlığına geçişin özendirilmesi kararları kaldı. 1705'te ise Buharalılardan alınan küçük ücretler de alınmama-ya başlandı. Bazı verilere göre yeni yerleşimlere bir defalık maddi yardım bile sağlanmıştı. Karar gereği, 1709'da Tara'ya yerleşen büyük bir Buharalı grubuna kişi başı 20 rublelik ek-mek ve tuz verildi (Omskiy Oblastnoy Arhiv, F.2, D.158, L.2ob-3 [akt. Ziyaev, 1968, s. 28]). 1725 kararnamesine göre 1723'te yapılan denetimde kişi başına alınan verginin iade edilme-si ve bundan böyle bir ücret alınmamasına karar verildi. 1741 kararnamesinde Buharalıların Rusya'nın her şehrine serbestçe girebilmesine izin verildi. Bu girişler dört büyük noktandı ve Buharalılar bu noktalarda alikonulmadan ve bekletilmeden geçirilecekti. Ayrıca mal yük-lü vagonların "şehirlerde ve bölgelerde, hiçbir yerde durdurulmaması gerektiği" kaydedildi. Bu uyarı valilere, vali yardımcılara, askerlere, subaylara ve gümrük memurlarına yapılmıştı. Özellikle de mal ve işçi sayımı için durdurulmamalıydılar. "Onları bir saat bile durdurmayın ve onlardan hiçbir şey istemeyin. Çünkü genellikle hiçbir konuda suç işlemezler, Buharalılar hakkında yalnızca uydurma birkaç rüşvet vakası kaydedilmiştir" denildi (TSGADA SSSR, Sibirskiy Prikaz, D. 60/4975, L.17ob-18ob [akt. Ziyaev, 1968, s.28]). Sonuç olarak Buhara-lılar yalnızca Sibiry'a da değil Rusya'nın diğer bölgelerinde de rahatça hareket edebiliyordu. Buharalılara tanınan bu ayrıcalıklar zaman zaman yerli idarenin ve halkın isyanına neden ol-muştu. Senato,¹⁵ Rus hükümetine yazdığı bir dilekçede Buharalıların vergiden muafiyetinin devlet hazinesi adına bir kayıp olduğunu, önceki kararnameler doğrultusunda özgürlüklerinin çok arttığını, vergilendirilmeleri gerektiğini" bildirmekle birlikte Rus imparatoru bu isteği göz önüne almış, ancak daha sonra buna uygun hazırlanan kararname iptal edilmiştir (PSZR, 1835, s.533 [akt. Ziyaev, 1968, s.29]). 1769'da Sibiry Valisi'ne, Buharalılara I. Petro'nun her iki mektubunda yer aldığı şekliyle muamele etmesi bildirilmiştir. Bu sırada Buharalılar, eski ay-rıcalıklarının halen geçerliliğini teyit etmek ve yeni yerleşim arazileri talep etmek amacıyla Rus hükümetine başvurdu. Ziyaev'in aktardığı haliyle bu dilekçenin metnine ulaşılammakta-dır, ancak bu isteğin Petersburg'a giden heyet tarafından bizzat iletildiği anlaşılmaktadır (TS-GADA SSSR, F.259, Senata 1-go Departamenta, Kn.3846, L.76ob [akt. Ziyaev, 1968, s.29]). İmparator ise olumlu yanıt vermiştir. Her göçmene hükümet tarafından seçilmiş bir arsa üze-rinde kişi başına 15 desyatın toprak ve devlet hazinesinden de borç para verileceği bildirildi. Bunun yanında göçmenlerin sempatisini kazanmak ve yeni göçler almak için bölgeye bir de devlet bütçesinden cami inşa ettirildi. Tobolsk şehir yöneticisi Türkistan'dan gelenleri, kendi inisiyatifinde bulunan bölgelerle eşit ticarî haklar vermeye kalkınca, daha açık ifade ederse-k Rus ve yerli inorodets¹⁶ köylülerle aynı vergiyi ödeme ve "zorunlu" hizmet sorumluluğunu yükleyince yeni yerleşimciler bu duruma isyan etti. İmparatoriçe II. Yekaterina, Buharalılara tanınan eski ayrıcalıkları devam ettirmekle kalmayıp 1787 kararnamesi ile yeni yerleşimcilerin

15 Geoffrey Hosking, XVIII. yüzyılı boyunca Rus devletindeki gerçek gücü ayırır: "İlkinde Senato'nun, Kutsal Sinod'un ve bakanlıkların (kolejlerin) başını çektiği 'görünür devlet', ikincisi farklı isimler varlık gösteren monark'ın danışma konsülü ve son olarak monark'ın kişisel gözdeleleri" (Hosking, çev. 2011, s. 295). Anlaşıldığı üzere Buharalıların itirazları, devletin görünür yüzü tarafından ele alınıyordu. Buna karşın Rus Tüccarların Moskova hükümetine dilekçeler göndermesi dikkat çekmektedir.

16 *Inorodets*; kelimesi gayri Rusları ifade etmekte olup "yabancı kökenli" anlamında gelir. (Yadrintsev, 1891).

gelmesi adına yenilerini de ekledi (TSGİA KazSSR, *F.478*, D. 36, L., ss.125-127 [akt. Ziyaev, 1968, s.30]; Arhiv Gosudarstvennogo Soveta, I, ss. 263-264). Buharalılar, Batı Sibirya’da Buhara volostlarının ortaya çıkması ile kendi yerel yönetimlerini ve mahkemelerini oluşturmalarına izin verildi. XVIII. yüzyılda yerel makamlar, Türkistanlı yerleşimcilerin imtiyazlarının sınırlandırılmasını, onların da “istasyonlarda at ve yakacak odun” bulundurma görevlerine tâbi tutulmalarını talep etti. Ancak bu girişimler mükerreren reddedildi. XIX. yüzyılın başından itibaren göçmenlerin imtiyazlarının sınırlandırılmasına yönelik talep arttı. Sonuç olarak 1806’da Buharalılardan adam başı 18 kopek vergi alınmaya başlandı. Ayrıca şehir bayındırlığı için gerekli malzemelerin toplanmasına da katkı sağlamaları istendi. Buharalılar 1810’da Sibirya Genel Valisi İ.B. Pestel’e bir dilekçe göndererek şikayette bulundu (Omskiy Oblastnoy Arhiv, *F.2*, D.158, L.1-1ob [akt. Ziyaev, 1968, s.33]). Rus devletine yaptıkları hizmetleri gündeme getirerek, hükümetin farklı zamanlarda kendileri ayrıcalıklar verdiğini ilgili kararnameleri de ekleyerek gösterdiler. Bu yeni dönemde vergiye tâbi tutulmanın büyük bir yıkım getireceğini ayrıca yeni göçlerin olmayacağını, hoşnutsuzlukla Türkistan’a geri dönenlerin ise “uçarılık” yaparak Türkistan’la ticareti kesintiye uğratabileceğini bildirdiler. Elbette öne sürülen bu gerekçeler abartılarak anlatılmaktaydı. Ancak Buharalı yerleşimcilere getirilecek yeni zorunluluklar iki ülke arasındaki ticareti olumsuz etkileyecekti. Buna binaen Senato, Sibirya Genel Valisi’nin talebi üzerine Buharalıların eski ayrıcalıklarını devam ettirdi. 1817 yılında Tomsk valisinin talebi de yine aynı konu yüzünden reddedildi.

1822’de Sibirya’daki yabancıların yönetimine dair tüzükten yola çıkarak Türkistan’dan gelenlerin Rus nüfusu ile aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olması konusu yeniden gündeme geldi. 1824’te hükümet kararı ile Buharalıların pozisyonu değişmedi (TSGİA SSSR v Leningrade, *F.1264*, Op.1, D.215, l. 23ob [akt. Ziyaev, 1968, s.33]). Batı Sibirya Danıştay’ına, Buharalı tüccarların eski konumunda bırakılması emredildi. Ancak Danıştay, Buharalıları, Rus tüccarlarla münasebetlerini ve ticarî faydalarını açıklamaya çağırdı (TSGİA SSSR v Leningrade, *F.1264*, Op.1 D.213, L.37 [akt. Ziyaev, 1968, s.33]). Sonraki yıl yerleşimcilere sağlanan ödenek hazineden ve yerli halktan temin edilmeye başlandı. Menfaatleri zarar gören mahallî idare ve Rus tüccarlar merkezî idareye “sırt çevirmeye” başladı.

1825’de Batı Sibirya Genel Valisi, Buharalıların imtiyazlarını iptal etti ve haklarını sadece bağlı oldukları loncaya göre (bir loncaya bağlı olmak zorunluydu) ticaret yapabilmekle sınırladı (TSGİA SSSR v Leningrade, *F.1264*, Op.1, D.213, L.60ob [akt. Ziyaev, 1968, s.33]). O dönemde üç ticarî lonca vardı. Bunlardan ilkinde tüccarların iç ve dış ticaret yapmasına izin veriliyordu. İkinci lonca da tüccar sadece iç ticaret yapabiliyordu. Üçüncü loncaya bağlı tüccarlar ise yalnızca bulunduğu şehirde ve ilçede ticaret yapabiliyordu. Buharalılar önceden bu üç loncanın verdiği ticarî izinlerin tamamına sahipti, hatta burjuvanın ve yerli halkın ticaretini de ellerine almışlardı. Bunun yanında tezgahhtarların ve komisyoncuların yerine geçerek, ticarete sahip olmadıkları hakları bile elde ettiler (TSGİA SSSR v Leningrade, *F.1264*, Op.1, D.213, L.40 [akt. Ziyaev, 1968, s.35]). Ancak Batı Sibirya Genel Valisi’nin 1825’te aldığı, imtiyazların iptaline ilişkin karar üzerine Buharalılar Rus hükümeti başta olarak çeşitli makamlara şikayette bulundular. Türkistanlı tüccarların Rusya ve komşu ülkelerle ilişkilerde oynadıkları önemli role iknaya çalıştılar. Buharalılar açıklamalarına hükümetin kendilerine imtiyaz tanıyan

mektup ve kararnamelerinin birer örneğini ekleyerek, yeni durumu açıklamalarını istediler. Rus tüccarları da hükümete başvurarak, Buharalıların ticaret ayrıcalıklarının kaldırılmasını talep ettiler. Dilekçelerinde şunu söylüyorlardı: “*Buharalılar, Rus tüccarların 100 yıldan daha uzun süredir Asya halkları ile ticaret yapmaması ve Sibiryaya ticaretinin yeni başlaması ile ticarî ağın genişletilmesi için vergisiz mal ithali hakkına sahiptir.*¹⁷ *Bu ayrıcalık sadece Asya mallarına vergi uygulanmaması şeklindedir. Diğer mallarda serbest ticaret yoktur. Ancak Buharalılar bunu ihlal etmekte, Rus tüccarını zora sokacak biçimde yalnızca Asya mallarını değil her tür malı satmaktadır. Buharalılar piyasada adil hareket etmemektedir. Vergiden muaf tutulmaları artık son bulmalıdır.*” (TSGİA SSSR v Leningrade, F.1264, Op. 1, D. 213, L. 40-40ob [Ziyaev, 1968, s.60]). Buna karşılık Rus hükümeti Buharalıların imtiyazlarını kaldırmaya yönelik net bir tavır sergilemiyor, ağırdan alıyordu.

1835’e gelindiğinde Devlet Konseyi, İmparator tarafından onaylanan bir karar aldı. Kararnamede; Buharalıların Batı Sibiryaya’da 1687 buyruğuna göre “lonca vergisi ödemededen ticaret yaptığı, ticarî emtialarının Türkistan’dan ve diğer Asya ülkelerinden getirilen ithal malların denetiminin ve sayımının sadece Asya sınırında yapıldığı, Rus ve tüm Avrupa mallarının da yalnızca Rusya İmparatorluğu sınırları dışında satıldığı, daha sonra hem Asya, hem de Rus ve Avrupa malları olmak üzere tüm ticarî malların satışında, sertifikaların alınması lonca vergisinin ödenmesi ile Buharalılara, Batı Sibiryaya’daki Ruslarla eşit haklar tanındığı” belirtilmiştir. Ayrıca, Sibiryaya’daki diğer yabancı yerleşimcilerle eşit hale getirmek adına, tarımla uğraşan Buharalılardan, ev başına 10 kâğıt ruble¹⁸ alınmasına karar verildi. Kişilere tahsis edilmiş devlete ait arazilerinin kullanımına yönelik her evden nakdî ve aynî alınacak vergilerin düzenlenerek diğerleriyle eşit konuma getirilmesine karar verildi. Yukarıda bahsi geçen yeni kararlar Ocak 1835 tarihinden itibaren uygulanacaktı (Gosudarstvennyy Arhiv, F.464, Op.1, D.87, L.2 [akt. Ziyaev, 1968,s.37]). Ayrıca, her evde üç kişi kaldığı varsayılarak her evden nakdi vergi alınacaktı (PSZR, 1835: 8034 [akt. Ziyaev, 1968, s.37]). Böylelikle Buharalılarının hakları ciddi şekilde kısıtlandı ancak yine de bazı imtiyazlarını korudular. Bunlar arasında askerlikten, bayındırlık işlerinde çalışma görevlerinden ve ufak vergilendirmelerden muafiyet sayılabilir. Buharalılarının imtiyazlarını iptal ettirme girişimleri yıllar içerisinde durmadı.

Buharalılarının, bölge halkının defaatle itirazlarına ve şikayetlerine rağmen neden Sibiryaya topraklarında ticaret yapma konusunda ısrarcı olduğu anlamak bakımından Radloff’un şu sözleri açıklayıcıdır: Radloff; Batı Sibiryaya’daki ticaretin büyük gelişimini, bölgenin hemen her yerinde bulunan zengin hammadde kaynaklarının, ihtiyaç fazlasını ihraç etme düşüncesinin ve yerli ahalinin ihtiyacı olan sanayi maddelerini de batıdan ithal etme isteği ile açıklar. Batı Sibiryaya’daki ticaretin önemi ülkenin; Rusya’nın Avrupa kısmı, Ural, doğu Sibiryaya, Çin, Kırgız

17 Rusya’nın I. Yekaterina dönemiyle XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren ekonomik şahlanmaya geçtiği söylenebilir. Rus tüccarları başta İngiltere olmak üzere Avrupa’ya mal satmaktadır. Rus tüccarların sattığı başlıca ürünler; demir, kenevir, keten, deri, ipek ve kurşundur. Devlet hazinesinin önemli bir kaynağı da “kelle vergisidir” ki bu vergi 4-60 yaşındaki 7 milyon erkekten alınmaktadır (Acar, 2014, s.176).

18 Kağıt para kullanımı 1769’dan itibaren, Osmanlı-Rus savaşını finanse etmek için, altın ve gümüş yerine kağıdın kullanılması ile başlamıştır. 1817 yılında 25 kopeğe denk gelen kağıt ruble zamanla değer kaybetmiştir. 1820-40 yıllarında kağıt ruble devletin borcu gibi görülmüş, devlet tarafından satın alınarak ortadan kaldırılmaya, devletin ekonomisi güçlendirilmeye çalışılmıştır Ancak devletin gücü bunu yapabilecek altın külçeye sahip olmadığından hedefe ulaşamamıştır. 1863-1864 Leh isyanının getirdiği mali kriz de buna engel olmuştur (Hosking, çev. 2011, ss.311-312); Rusçada ruble assignatsiya olarak geçer, 1849’a kadar kullanılmıştır. 3.5 kâğıt ruble, 1 gümüş rubleye denktir (Kuznetsov, 2000, ss. 49).

bozkırları ve aşağı Ob ve Altay bölgesi arasında transit bölge olmasındandır. Avrupa'ya kürk, av hayvanı, balık, hububat, deri, post, bakır, keten, değerli madenler ve çay ithal etmekte; Rusya'nın Avrupa kesiminden Sibiryaya, pamuk, kumaş, şeker, Baharat, demir ve boya gibi maddeler göndermektedir. Bu mallar iç ihtiyacı karşılamakta, bir kısmı da Türkistan ile Çin'e gitmektedir (Radloff, I, 1954, s.29).

Buhara Volostu ve Sibiryadaki Buharalıların Sayısı

Sibiryadaki Buharalılarının sayısı hakkında XVII.-XVIII. yüzyıllar için tespiti zor olsa da kabaca bir rakam verilebilir. 1624 yılında Tara'da 21 kişinin yaşadığı üç yurt vardı. 1672'de burada 53 aile olduğu bilinmektedir. 1631-1639 yılları arasında Tobolsk'ta 59, 1682 yılında 4 Buharalı vardır. 1682'de Tümen'den Rus çarına, büyük yangın sonucunda Ruslardan 23, Tatar ve Buharalılardan ise 83 hanenin yandığı bildirilmiştir. Buharalılarının sayısı net verilmemiştir ancak 1687'de şehirde 28 kişi vardır.

XVII. yüzyılın sonlarında yerel yönetim, tarımla uğraşan Buharalılarının sayısını kayıt altına almıştı. Tara'da 34, Tümen'de 23 aile vardı. Bunlar yalnızca ipotek veya satın alma yolu ile toprak edinen yerleşimcilerdi. Bunun yanında devlet arazilerinde tarım yapan Buharalılar da vardı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Tümen'de çiftçilikle uğraşan 56 aile vardı. Rusya-Türkistan arasında ilişkiler artmıştı, Rusya "himaye" politikası ile Buharalıları Sibiryaya çekmeye çalışmaktaydı. Bunun sonucunda 1734'de Tara'da 329, 1763'de 669'u köylü 105'i şehirli 704 Buharalı vardı. Aynı yıl Tümen'de 602 Buharalı varken bu sayı 1771'de 608'ye yükselmiştir. Ancak bu rakamlar sadece erkekleri ifade etmektedir ("Polnoye Sobraniye", VI, 1824, s.347). Yine aynı yıl Tomsk uyezdiinde Tatar ve Buharalı nüfusu bir tutularak 200 kişi oldukları kaydedilmiştir ("Polnoye Sobraniye", VI, 1924, s.54). Yerel yönetim tarafından bildirilen rakamlara bakıldığında 1781-1850 arasındaki 70 yıl boyunca Buharalılarının Sibiryadaki artışı çok yavaştır. Özellikle Tümen'e çok az sayıda göç yapılmıştır. Nüfus artışının Türkistan'dan yeni göçlerle değil, nüfus içi artışla olduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda Buharalılarının en büyük yerleşim yerleri Yembayevski, Turayevski, Akyarski, Novo-Şababinski, Kaskarinski ve Matyarski köyleridir. Tara'daki Buharalı nüfusunun en yoğun olduğu yerler Recaposki, Sabelyakovski, Seitovski, Tuskazanski, Aubatkanski köyleridir.

Genel olarak Tara'daki Buharalı sayısı Tümen'den yüksektir ancak Buharalı nüfusunun Sibiryada en fazla olduğu bölge Tobolsk okrugudur. XIX. yüzyılın ortasında Tümen'deki Buharalı sayısı 2705 kişi, Tara'da 3074 kişi ve Tobolsk'ta 3272 kişi olmak üzere toplamda 9 bin kişidir (Tobolskiy Gosudarstvennyy Arhiv, F.154, D.454, L.19, 44, 54, 69, 74; D.638, L.23, 46, 57, 78 vd [akt. Ziyaev, 1968, s.40]).

Buharalılar yukarıda belirtilen yerler dışında Tomsk, Petropavlovsk, Semipalatinsk, Üst Kamenogorsk ve Sibiryanın muhtelif yerlerinde de meskundu. Sibirya hattında 1840'ta 267 kişi (TSGİA SSSR v Leningrade, F.1265, Op.1, D.89, L.158ob [akt. Ziyaev, 1968, s.40]) olan Buharalı sayısı, 1850'da 300'e (Tomskiye Gubernskiye Vedomosti, 1865, No.32 [akt. Ziyaev, 1968, s.40]), 1858'de ise 307'ye (TSGİA SSSR v Leningrade, F.1265, D.89, L.159 [akt. Ziyaev, 1968, s.40]) çıkmıştır. Buharalılarının birçoğu Rus vatandaşlığı almamış, birkaç yıllığına gelmiş "misafir" kişilerdi. XIX. yüzyılın ortalarında Sibiryaya yerleşen Buharalı sayısı 10 bin

iken yüzyıl sonunda 11.600 kişiye ulaşmıştır. Ancak bu rakam yanlışti çünkü Buharalı erkeklerin bir kısmı Tatarlar arasında sayılmıştı. 1926 nüfus sayımında bu hata giderildi ve Buharalıların kesin sayısının 15 bin kişi olduğu kaydedildi (Ziyaev, 1968, s.42). XIX. yüzyıl başında Tobolsk'ta 4854, Tomsk'ta 118 Buharalı tüccar bulunmaktaydı. Buharalılar, Sibirya'nın hemen her yerini gezmiş, bölgeye hâkim kişilerdi. Yüzyılın ikinci yarısında Taşkent'te Rusya ile ticaret yapan yaklaşık 400 kişi vardı (Ziyaev, 1983, s.4).

1787'de Buharalılara kendi belediye binalarını inşa etme ve davalarını ana dilde görme hakkı verildi. Bu durum Buhara volostlarının kuruluşunun temelini oluşturmuştur. Bu volostlar Sibirya'daki 1822 idarî reformlarından¹⁹ sonra inorodetsler için yeni volostlar oluşturulduğunda Tobolsk, Tümen ve Tara'da kuruldu (Ziyaev, 1968, ss.42-43). Buhara volostları yalnızca Türkistanlıların yaşadığı bölgelerdi. Volostların başında *starşin*ler (volostun başı) ve *zamestittel*er (başkan yardımcısı) bulunuyordu. Her Buhara volostunun kendine ait mührü ve yüksek mahkemede kendine dair önemli kararların verilmesinde uyacağı bir "toplumsal sözleşmesi veya tüzüğü" vardı. Buhara volostları yapısal olarak, Rus ve inorodets volostlarından farklı olmamakla birlikte aile ve gündelik meselelere dair konuları "şeriata" göre ele alması ile farklılık arz ediyordu. Volostlarda başrol tahmin edilebileceği üzere her türlü imtiyazla, acımasızca sıradan Buharalıları ezen Buharalı tüccarlar da ve güçlü toprak seçkinlerindeydi (Ziyaev, 1968, ss.39-43).

Sonuç

XVI. yüzyılda dinî tebliğ amacıyla yola çıkan Buharalılar, Sibirya yerlilerinin olumsuz tavır ile amacına ulaşamamış, İslam'ın Sibirya'da yayılışı Sibir Hanı Küçüm'ün siyasî stratejisi doğrultusunda, Şeybanilerle soy bağının verdiği güç ve teşviki ile mümkün olmuştur. XVII. yüzyılda Çarlık hükümetinin, Çin, Hint ve Türkistan mallarını almak, kürk ve deri gibi Rus ticaretinin ana ürünlerini bu ticarî münasebetle dağıtmak isteği Türkistan-Rus ticarî ilişkilerini belirlemiştir. Buharalılar başta ipek, çeşitli kumaş türleri, baharat, yağ, boya, pamuk ve halı getirmektedir. Karşılığında ise Rusya'dan kürk, av hayvanı, balık, hububat, deri, post, bakır, keten, değerli madenler ve çay ithal etmektedir. Bu karlı ticaret, Buharalıların diğer Asya ülkeleri ile Rusya arasında bir ticarî köprü oluşu Rus hükümetinin Buharalıları hukukî olarak himaye etmesine ve yeni göçmen alımına sıcak bakmasına neden olmuştur. Buharalılar ise Türkistan'ın başta Kırgızların baskınlarından ve Kalmuk istilasından, dahasında karışık iç siyasetten muzdariptir. Öte yandan gelişmekte olan ve rahat bir yaşam imkanına sahip olan komşu ülke Rusya'ya gitmek istegindedirler.

19 Bunlardan biri 19 Aralık 1822 tarihli Senato kararnamesidir. Burada geçen ifadeye göre yerleşimcilerin kendilerine ipotek edilmiş araziye kimseye vermemesi için denetleme yapılacaktır. (Okladnikov, 1968, s.378); 1822 Sibirya'daki idarî reformlar, İmparatorluğun talebi ile M.M. Speranski önderliğinde yapıldı. Sibirya valiliğinin yönetimi adına bir kuruluş, inorodets diye adlandırılan gayr-i Rusların idaresine ilişkin bir tüzük ve sürgünlere ilişkin bir tüzük oluşturuldu, Sibirya Kosakları'na ve *zemstvo* görevlerine dair hükümler belirlendi. Kısaca bahsedilecek olursa Speranski, imparatorluğun talebi ile bir anayasa taslağı hazırlamıştı. Buna göre özetle; nüfus üç kategoriye ayrılacaktı. Bunlar kibar sınıfı, orta sınıf halk yani tüccarlar ve küçük mülk sahipleri ve son olarak serflerdi. Bunlara yönelik haklar da üçe ayrılarak, genel sivil haklar, hizmetten muafiyet gibi özel sivil haklar ve mal varlığını niteleyen siyasî haklar. Orta grup, genel sivil haklardan ve mal varlığı gerekliliğini yerine getirebildiği sürece siyasî haklardan yararlanıyordu. Topraklar ise volostlar, ilçeler, şehirler olarak ayrılacaktı. (Acar, 2014, ss.229, 348); *Zemstvo*; toprak sahipleri, şehir halkı ve kısmen *soloviye* kısmen mülkiyet esasına dayalı, oylama sistemine dahil olan köylüler tarafından seçilmiş bir meclis kastedilmektedir (Hosking, çev. 2011, s.401).

Tüm bu sebepler çerçevesinde XVII. yüzyılda Türkistanlılar ve Sibiryalılar arasında başlayan etkileşim ticarî alışverişin yanı sıra kültürel kaynaşmayı da sağlamıştır. İki bölge halkının çakışan ekonomik menfaatleri iki tarafın da birbiri ile sıcak ilişkiler kurmasındaki en büyük engeldir. Türkistanlılar, Türkistan'a geri göçler ve bölgedeki Sibir Tatarları arasında eriyip gitmeleri yüzünden günümüze dek varlığını koruyamamışlardır.

Kaynakça / References

- Acar, K. (2014). *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arhiv Gosudarstvennogo Soveta (1869). I, St. Petersburg: 263-264.
- Atlasi, H. (2016). *Sibir Tarihi*. (çev. Eser Havare). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 1911).
- Bahruşin, S.V. (Ed.) (1947). *İstoriya Narodov Uzbekistana*. (II), Taşkent: İzd-vo AN UzSSR.
- Barthold, V.V. (1963). *Soçineniya*. II(1), Moskva: İzd-vo Vostoçnoy Literaturı.
- Fişer, İ.E. (1774). *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkritiya Sibiri Do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujjem*. St. Petersburg: İzd-va İmp. AN.
- Forsyth, J. (1992). *A History of The Peoples of Siberia-Russia's North Asian Colony 1581-1990*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar, Erken Dönemden 21. Yüzyıla*. (çev. Kezban Acar). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2001).
- İstoriya Tari. (2022). *Tara Gorod*. Erişim Adresi: http://taragorod.ru/index/istorija_tary/0-5
- Jenkinson, A. (1900). *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen, With Some Account of The First Intercourse of The English With Russia and Central Asia By way of The Caspian Sea*, I, (Ed.) E. Delmar Morgan ve C. H. Coote, New York: B. Franklin.
- Jukovskiy, S.V. (1915). *Snoşeniya Rossii s Buharoy i Hivoy Za Poslednee Trehsotletie*. Petrograd.
- Katanov, N.F. (1904). "O Religioznih Voynah Uçenikov Şeyha Bagauddina Protiv İnozemtsev Zapadnoy", *Yejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzeya*.
- Katanov, N.F. (1904). *O Religioznih Voynah Şeyha Bagauddina Protiv İnorodtsev Zapadnoy Sibiri*. Kazan: Tipo-Litografiya İmp. Un-ta.
- Kollektiv Avtorov (1824). *Polnoye Sobraniye Uçenih Puteşestviy Po Rossii*, VI, St. Petersburg: İzd-vo İmp. AN.
- Kurat, A.N. (1987). *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kuznetsov, S.A. (Ed.) (2000). *Bolşoy Tolkoviy Slovar*, St. Petersburg: Norint.
- Küpel, Ö. (2012). "Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları (İngiliz Tacirlerin İran Seyahatleri, 1562-1581)", *History Studies International Journal of History*, 4(1), 375.
- Miller, G.F. (1750). *Opisaniye Sibirskogo Tsarstva*, 1, St. Petersburg: İzd-vo İmp AN.
- Miller, G.F. (1999). *İstoriya Sibiri*, 1, Moskova: Vostoçnaya Literatura RAN.
- Okladnikov, A.P. (1968). *İstoriya Sibiri s Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney*, II, Leningrad: İzd-vo LO RAN.
- Omskiy Oblastnoy Arhiv, F.2, D.158, L.1-1ob.
- Omskiy Oblastnoy Arhiv, F.2, D.158, L.2ob-3.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZR) (1835). St. Petersburg: No.8034.
- Radloff, W. (1954). *Sibirya'dan Seçmeler*. (çev. D. Ahmet Temir). I, Ankara: Maarif Basımevi. (Orijinal yayın tarihi, 1884).
- Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov (TSGADA SSSR), F. Sibirskaya Gubernskaya Kantselyariya, D.15, L.2.

- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov (TSGADA SSSR), *F. Sibirskiy Prikaz*, D. 60/4975, L. 17ob-18ob.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov (TSGADA SSSR), *F. Sibirskiy Prikaz*, Stolbets No.134, L.198.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov (TSGADA SSSR), *F. 214*, Sibirskiy Prikaz: 81, L.202.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov (TSGADA SSSR), *F.259*, Senata 1-go Departamenta, Kn. 3846, L.76ob.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov TSGADA SSSR, *F.131*, D.1, L.13
- Rubinşteyn, N.L. (Ed.). (1937). *Angliyskiye Puteşestvenniki v Moskovskom Gosudarstve v XVI Veke*. çev. YU.V. Gothe, Moskva: Sotsekgiz.
- Seleznev, A.G., Selezneva, İ.A. ve Veliç İ.V. (2009). *Kult Svyatıh v Sibirskom İslame*, Spetsifika Universalnogo.
- Seredonina, S.M. (1884). *İzvestiya Angliçan o Rossii XVI v. (Çensler, Jenskinson, Randolph, Baus)*. Moskva: Universitetskaya Tipografiya.
- Şneyder, A.P. ve Dobrova-Yadrintseva, L.N. (1928). *Naseleniye Sibirskogo Kraya (Russkiye i Tuzemtsi)*, Novosibirsk: Sibkrayizdat, Tip.
- Tomilov, N.A. (2013). *Batı Sibirya Türkleri*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2006)
- Tobolskiy Gosudarstvennyy Arhiv, *F.154*, D.454, L.19, 44, 54, 69, 74; D.638, L.23, 46, 57, 78 vd.
- Tobolskiy Gosudarstvennyy Arhiv, *F.341*, Op.1, D.15, L.2.
- Tobolskiy Gosudarstvennyy Arhiv, *F.464*, Op.1, D.87, L.2.
- Tomskiy Gubernskiy Vedomosti (1865). No.32.
- Tsentralny Gosudarstvennyy Arhiv Kazahskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika (TSGİA KazSSR), *F.478*, D.36, L.125-127
- Tsentralny Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik v Leningrade (TSGİA SSSR v Leningrade), *F.1264*, Op.1 D. 213, L.37.
- Tsentralny Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik v Leningrade (TSGİA SSSR v Leningrade), *F.1264*, Op.1, D.213, L.40.
- Tsentralny Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik v Leningrade (TSGİA SSSR v Leningrade), *F.1264*, Op.1, D.213, L.40-40ob.
- Tsentralny Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik v Leningrade (TSGİA SSSR v Leningrade), *F.1264*, Op.1, D.213, L.60ob.
- Tsentralny Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik v Leningrade (TSGİA SSSR v Leningrade), *F.1265*, D.89, L.159.
- Tsentralny Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik v Leningrade (TSGİA SSSR v Leningrade), *F.1265*, Op.1, D.89, L.158ob.
- Tsentralny Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik v Leningrade (TSGİA SSSR v Leningrade), *F.1264*, Op.1, D.215, l. 23ob., 23-26.
- Topsakal, İ. ve Mecnun, T.Y. (2021). Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han. *Tarih Dergisi*, 75, 17-31.
- Yadrintsev, N.M. (1891). *Sibirskiy İnorodtsi, İh Bit i Sovremennoye Polojeniyeye*, St. Petersburg: İzdaniye İ.M. Sibiryakova,
- Yarkov, A.P. (2019). “Kuçum i Yermak: Dva Stsenariya Sibirskogo Frontira, i İh Otrajeniye v Sudbah Musulman, *Tyurkologiçeskiye İssledovaniya*, (2), 85-86.
- Ziyaev, H.Z. (1968). *Uzbeki v Sibiri (XVII-XIX vv.)*. Taşkent: İzd-vo FAN UzSSR.
- Ziyaev, H.Z. (1983). *Ekonomiçeskiye Svyazi Sredney Azii s Sibiryu v XVI-XIX vv.* Taşkent: İzd-vo FAN UzSSSR.